

Findings of the Sassanid Period from the Excavations of the Eastern Side of the Urmia Grand Mosque

Haamid Norasi ¹, Samer Nazari ¹, Leila Gargary ², Behnam Ghanbari ², Abbas Bavarsaei ²

¹ Ph.D. Student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Corresponding author: hamidnorasi@yahoo.com

² M.A. in Archaeology, Department of Archaeology, Islamic Azad University, Abhar Branch, Abhar, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 06 November 2023

Revised 18 November 2023

Accepted 06 December 2023

Published 21 January 2024

Keywords:

Urmia Grand Mosque

Archaeological excavation

Sassanid period

ABSTRACT

Urmia City, the capital of West Azerbaijan Province in northwestern Iran, holds a rich historical background with numerous Islamic era structures. Despite this, the historical-cultural evidence in Urmia has been less studied due to its location beneath urban and residential buildings. In 2017, due to the digging operation for the restoration and organization of the eastern side of the Urmia Grand Mosque, evidence of architectural structures and cultural artifacts was obtained. However, disputes led to the suspension of the restoration operation. Subsequently, in 2019, archaeological excavations were initiated to identify architectural remnants and understand the site's cultural layers. Aligning with the excavation's objectives and the General Department of Cultural Heritage's goal to establish a museum site, two trenches were excavated. Notably, evidence of cultural materials from the Sassanid period beneath Islamic-era structures was uncovered. This paper, while studying and relative chronology of cultural findings of the Urmia Grand Mosque, compares them with findings of Sassanid sites in western Iran. The data of this research has been collected by documentary and field methods, and this study has been carried out by descriptive-analytical approach.

Citation: Norasi, H., Nazari, S., Gargary, L., Ghanbari, B., & Bavarsaei, A. (2024). Findings of the Sassanid Period from the Excavations of the Eastern Side of the Urmia Grand Mosque. *Payām-e Bāstānshenās*, 15(29), 99-114. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2023.2000748.1040>

© 2024 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The Urmia Grand Mosque holds great significance as one of the oldest Islamic buildings in Urmia, Iran. It has undergone various expansions and restoration projects throughout history. The initial construction of the mosque is believed to date back to the Seljuk period during the 4th and 5th centuries AH (10th - 11th centuries AD). In 2017, digging in the eastern part of the Urmia Grand Mosque led to the destruction of layers and cultural artifacts from different eras. To better understand the architecture and cultural materials of the Islamic era, in 2019, two trenches were excavated each measuring 5 × 5 m. During these excavations, artifacts from various periods were uncovered. Cultural materials discovered belonging to the Ilkhanid and Seljuk periods, provide valuable insight into the historical and architectural contexts of these periods. Additionally, a layer associated with the Sassanid period was identified, along with cultural findings such as pottery and glass pieces. The Sassanid cultural artifacts are comparable to similar examples found in contemporary sites in western Iran. This discovery sheds light on the historical and cultural connections between Urmia and other regions during the Sassanid era. The archaeological excavations at the Urmia Grand Mosque allow researchers to delve further into the rich history of the site and gain a better understanding of the Islamic era, as well as the Sassanid period. These findings contribute to the preservation and documentation of Urmia's cultural heritage and its significance within the wider Islamic architectural and historical landscape. The research seeks to answer these questions: (1) What periods do the findings from the excavations of the eastern side of the Urmia Grand Mosque belong to? (2) The cultural findings of this site are comparable with the findings of which sites?

Methodology

The information for this study was gathered using both documentary and field methods, employing a descriptive-analytical approach

for the overall research process. Initially, the findings were collected by the field method, then documented, photographed, and technically designed. In the following, they were compared with other prominent and neighboring sites belonging to the Sassanid period, through documentary investigations.

Discussion

The third season of archaeological excavations

Digging in the eastern side of the Urmia Grand Mosque led to the discovery of historical architectural evidence, which necessitated archaeological excavations. Therefore, two trenches A and B with dimensions of 5 × 5 m were excavated in this place. The exploration aimed to understand more accurately cultural deposits and architectural structures related to the main space of the mosque. Most of the cultural findings belonged to the middle Islamic era (Seljuq and Ilkhanid periods). However, the continuation of the excavations in the trenches revealed the cultural layer of the Sassanid period (Figs. 1 and 2).

In Trench A, after the last architectural evidence related to the middle Islamic era, at a depth of 135 cm relative to the fixed point of measurement, a test trench was created on the southern side of the main trench was excavated. Three contexts including pottery and glass with a thickness of 135 cm belonging to the Sassanid period were found. The excavations were completed at a depth of 270 cm by reaching a layer without cultural materials (Figs. 3 and 4).

In Trench B, as in Trench A, evidence of architectural structures related to the middle Islamic era was obtained, and waterway space was more important. After the last architectural evidence, to know the condition of sedimentation of alluvial layers, a test trench was excavated at the bottom of the waterway. After an alluvial layer free of cultural materials, a sedimentary layer with cultural materials belonging to the Sassanid period was found. This layer had an average thickness of 63 cm and it was documented as a context.

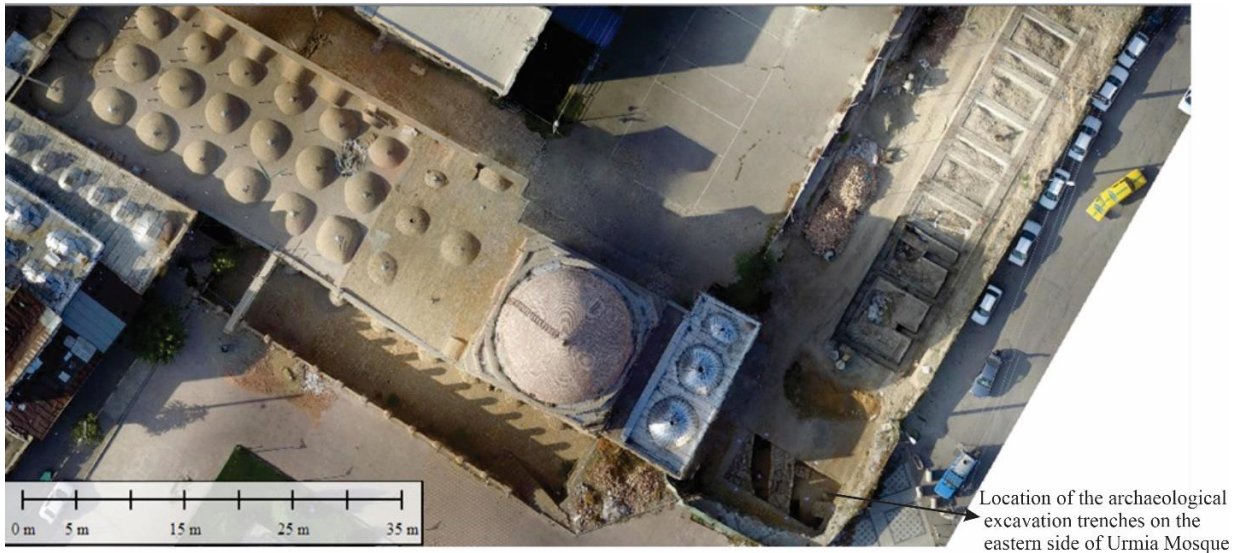

Figure 1: The location of the excavation trenches on the eastern side of the Urmia Grand Mosque (Authors, 2020).

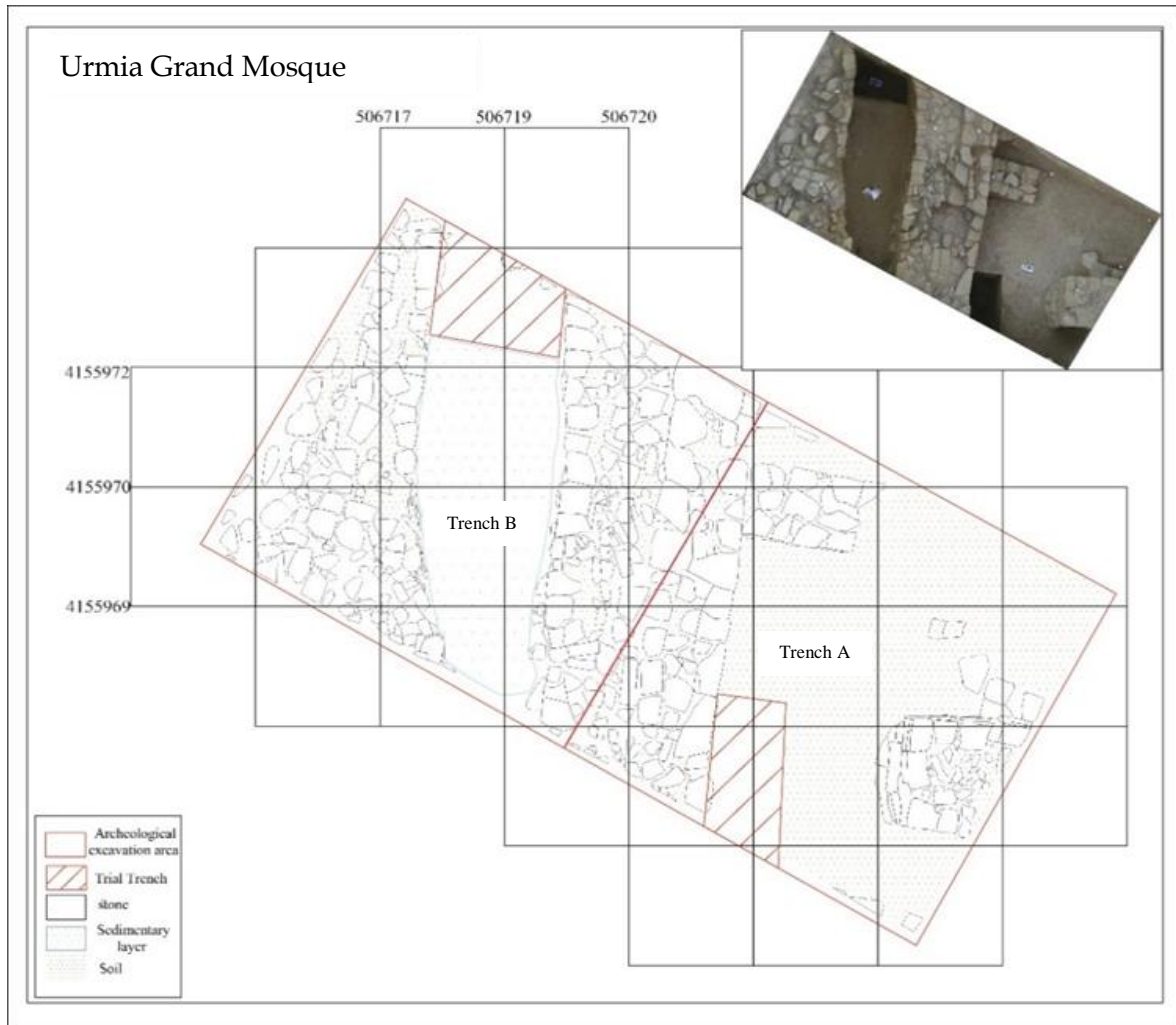

Figure 2: Excavation trenches plan on the eastern side of the Urmia Grand Mosque (Authors, 2020).

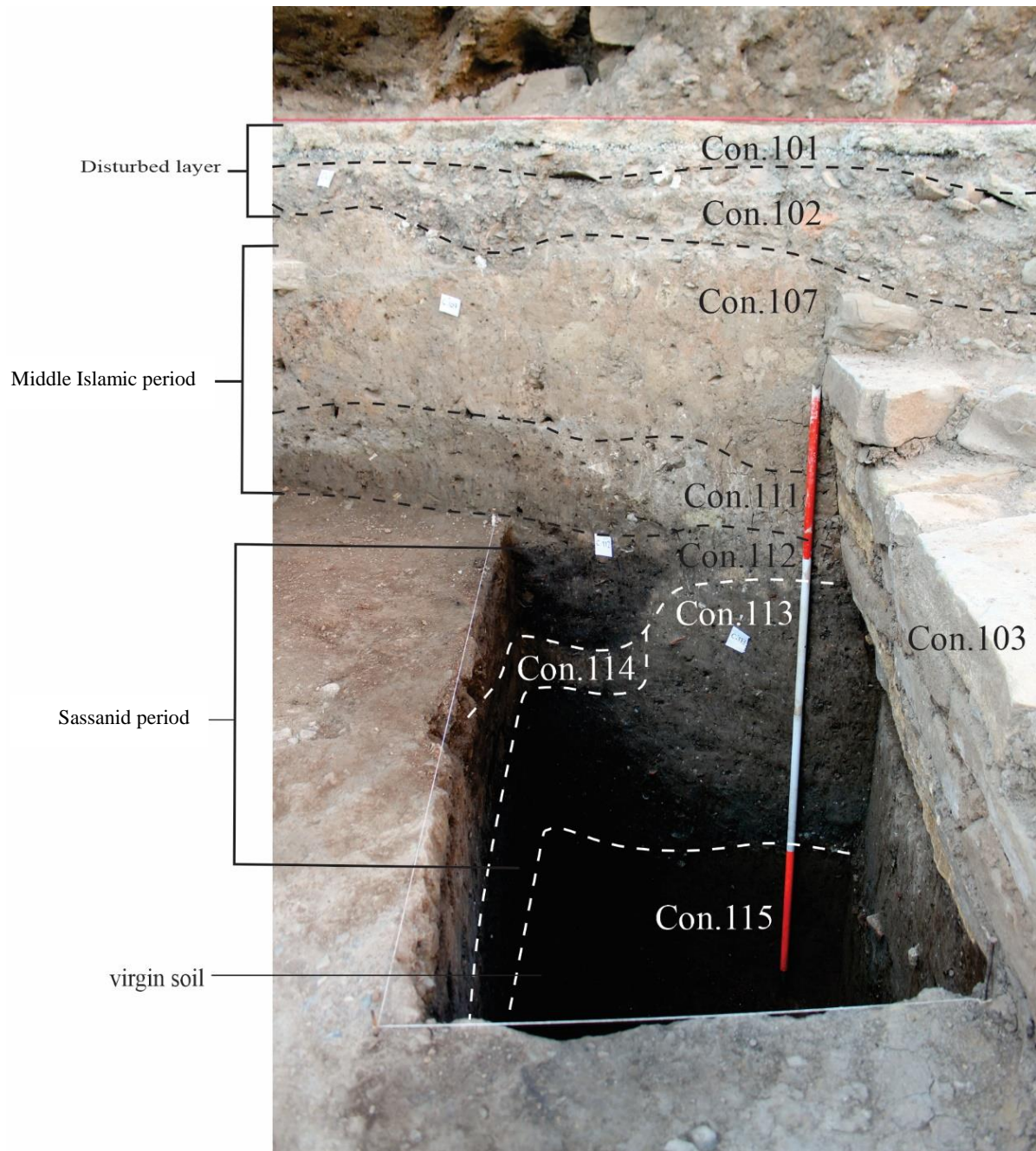

Figure 3: The southern wall of the smaller trench inside Trench A and the contexts (Authors, 2020).

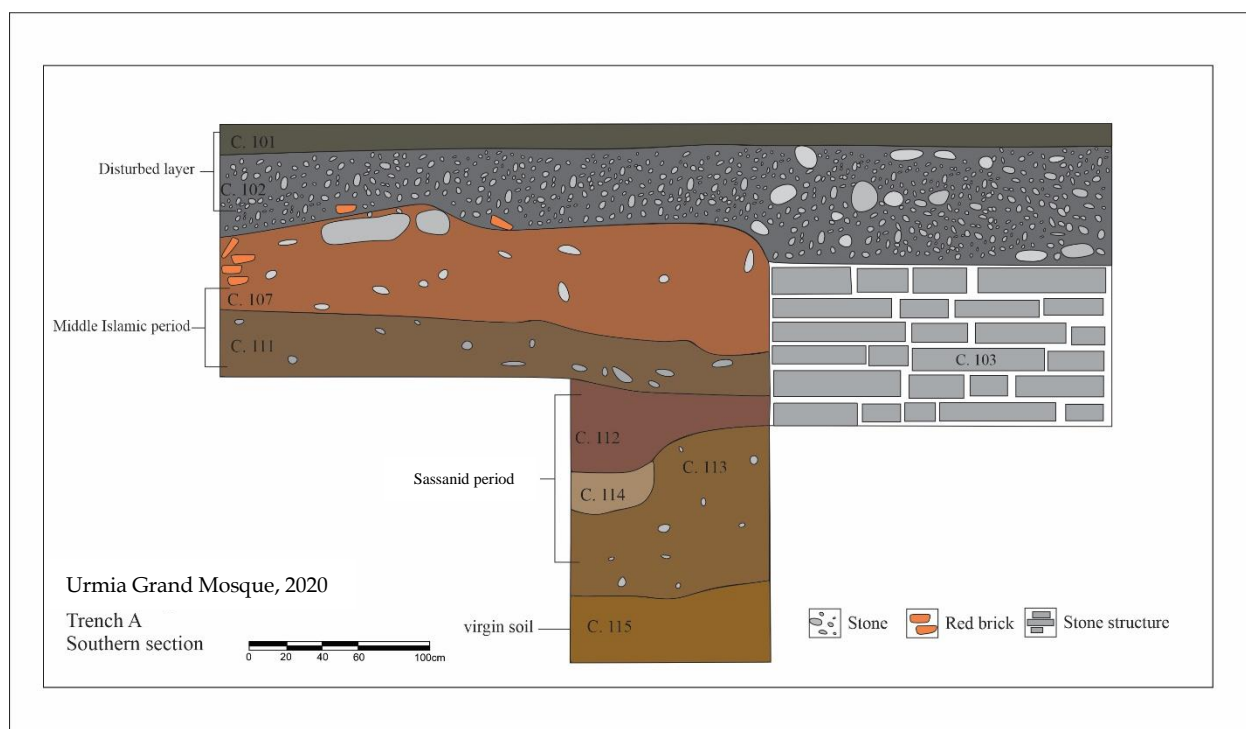

Figure 4: Design of The southern wall of the smaller trench inside Trench A and the contexts (Authors, 2020).

In the archaeological excavations at the Urmia Grand Mosque, potsherds were found in the cultural layer belonging to the Sassanid period. These pottery pieces were related to ordinary vessels. They were wheel-made, well baked, and brown and pale brown, as well as had strong texture and mineral chamotte. The most indicative pottery forms include jars with fluted rims (double rim), similar examples of which have been reported from excavated sites belonging to the Sassanid period, including Yazdgerd, Shian, and Ultan Qalasi fortresses (Rezvani, 2005: Cxxxv. No. 138, Keall & Keall, 1981: Fig. 10: 10, 13; Alizadeh, 2011: TI.154.24). In addition, these pieces are similar to the examples reported from Sirm Shah, and Roeh castles.

Furthermore, 7 pieces of glass were found in contexts belonging to the Sassanid period. Most examples of glass pieces related to the rim of glass vessels such as bowls and bottles. The glass bowls had a green and milky color with a wide opening and rounded rims inwards and outwards. Similar examples of these bowls have been reported from Sassanid sites such as Roeh in Simre (Niakan, 2019: Plan 2), Tell Malyan (Rezaei Farimani & Mousavi Kuhpar, 2017: Table 2), and the Weh Ardeshir (Simpson, 2014: Fig. 20.9:5). Another form of glassware included

necked vessels, which were probably glass bottles. Similar samples of this type have been discovered from Sassanid sites (Langdon & Harden, 1933: Fig. 5: 33; Simpson, 2014: Fig. 20.11: 9).

Conclusion

Cultural materials of the Sassanid period were discovered in the excavations of the eastern side of the Urmia Grand Mosque. In both trenches A and B, the pottery and glass finds were culturally similar to those obtained from other Sassanid sites in western Iran. In Trench A, the layer belonging to the Sassanid period was 135 cm thick. Besides, in Trench B, the Sassanid evidence was found in a sedimentary layer, at the same depth as the Sassanid layer of Trench A. Due to the limited scope of the excavations, not many cultural materials were obtained. However, the existence of findings belonging to the Sassanid period, the date of this site reaches before the Islamic era. To better understand Sassanid contexts, it is necessary to carry out more extensive excavations in the Urmia Grand Mosque and determine the time range of settlement or use of this site by performing absolute dating.

References

- Alizadeh, K. (2011). Ultan Qalasi: A fortified site in the Sasanian borderlands (Mughan steppe, Iranian Azerbaijan). *Iran*, 49(1), 55-77.
- Keall, E. J., & Keall, M. J. (1981). The Qal'eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach. *Iran*, 19(1), 33-80.
- Langdon, S., & Harden, D. B. (1934). Excavations at Kish and Barghuthiat 1933. *Iraq*, 1(2), 113-136.
- Niakan, L. (2019). Rouha, Sassanian Building in the Seymareh Coast. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 9(20), 129-148. (In Persian)
- Pope, A. U., & Ackerman, P. (1938). *A survey of Persian art: from prehistoric times to the present*. Oxford Univ. Press.
- Rezaei Farimani, Z., & Mousavi Kuhpar, S. M. (2017). An Investigation of Glassmaking Industry at Tal-i Malyan Based on PIXE Analysis. *JRA*, 3(1), 47-63. (In Persian)
- Rizvani, H. (2005). *Rescue excavation report in the ancient site of Shian Dam in Kermanshah*. Research Institute of Cultural Heritage and Handicrafts and Tourism, Iranian Center for Archaeological Studies (unpublished). (In Persian)
- Simpson, S. J. (2014). Sasanian glass: an overview. In Keller, D., Price, J., & Jackson, C. (eds.), *Neighbours and Successors of Rome: Traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later first millennium AD*, Oxford: Oxbow, Association for the History of Glass, 200-232.
- Grayson, A.K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC) (Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3)*, Toronto: University of Toronto Press.

پیام باستان‌شناسی

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۰-۹۸۸۶

دوره ۱۵، شماره ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

مطالعه و معرفی یافته‌های فرهنگی مرتبط با دوره ساسانی در کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه

حامید نورسی^۱، سامر نظری^۲، لیلا گرگری^۳، بهنام قنبری^۴، عباس باورسای^۵

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. نویسنده مسئول: hamidnorasi@yahoo.com

۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۳ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد ابهر، ابهر، ایران.

۴ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد ابهر، ابهر، ایران.

۵ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد ابهر، ابهر، ایران.

اطلاعات مقاله:	چکیده
تاریخ‌ها: دریافت: ۱۴۰۲/۸/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۵ واژگان کلیدی: مسجد جامع ارومیه کاوش باستان‌شناسی دوره ساسانی	<p>شهر ارومیه، مرکز استان آذربایجان غربی، در شمال غربی ایران قرار دارد. بافت کهن این شهر به سبب وجود آثار متعدد دوران اسلامی شناخته شده است. حجم زیادی از شواهد تاریخی - فرهنگی موجود در بافت شهری ارومیه به دلیل قرارگیری در زیر بخش‌های شهری و مسکونی، آن گونه که شایسته است مورد مطالعه و شناسایی قرار نگرفته است. در تابستان سال ۱۳۹۷ به سبب عملیات خاک‌برداری در راستای مرمت و ساماندهی ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه، شواهدی از ساختارهای معماری و یافته‌های منقول فرهنگی به دست آمد که پس از مناقشات بسیار، عملیات مرمت متوقف شد و در تابستان سال ۱۳۹۹ کاوش باستان‌شناختی باهدف شناسایی بقایای معماری و درک لایه‌های فرهنگی در محل گودبرداری انجام گرفت. با توجه به اهداف کاوش، به‌دست‌آمدن ساختارهای معماری و همچنین هدف‌گذاری اداره کل میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی برای ایجاد سایت موزه در محل کارگاه‌های کاوش، دو گمانه پیشرو برای شناسایی لایه‌های فرهنگی پایین‌تر از ساختارهای دوران اسلامی ایجاد شد که شواهدی از مواد فرهنگی مرتبط با دوره ساسانی به دست آمد. در این نوشتار سعی بر آن است تا ضمن معرفی یافته‌های فرهنگی به‌دست‌آمده، با استفاده از روش گاه‌نگاری نسبی، به مطالعه و مقایسه یافته‌های فرهنگی به دست آمده با سایر محوطه‌های شناخته شده دوره ساسانی در غرب ایران پرداخته شود. روش تحقیق این پژوهش به‌صورت تاریخی، توصیفی - تحلیلی است و جمع‌آوری یافته‌ها با مستندنگاری میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است.</p>

* استناد: نورسی، حامید، نظری، سامر، گرگری، لیلا، قنبری، بهنام، باورسای، عباس (۱۴۰۲). مطالعه و معرفی یافته‌های فرهنگی مرتبط با دوره ساسانی

در کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه. پیام باستان‌شناسی، ۱۵(۲۹)، ۹۹-۱۱۴. DOI: 10.30495/peb.2023.2000748.1040

مقدمه

مسجد جامع ارومیه^۱ از جمله بناهای مهم و برجای از دوران اسلامی در شمال غرب ایران و یکی قدیمی‌ترین بناهای اسلامی شهر ارومیه است. این اثر ممتاز در دوره‌های مختلف مورد بازسازی و مرمت قرار گرفته است. بر اساس مدارک و شواهد تاریخی، قدیمی‌ترین مرحله ساخت آن به دوره سلجوقی و سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری باز می‌گردد. در سال ۱۳۹۷ در بخش شرقی مسجد جامع ارومیه گودبرداری صورت گرفت که باعث تخریب لایه‌ها و آشکارشدن مواد فرهنگی از دوره‌های مختلف گردید. در سال ۱۳۹۹ به منظور شناخت این بخش از مسجد جامع ارومیه و درک بهتر از معماری و مواد فرهنگی دوره‌های اسلامی کاوش باستان‌شناختی در دو کارگاه کاوش ۵×۵ متر انجام گرفت. در جریان کاوش علاوه بر لایه‌ها و مواد فرهنگی متعلق به دوره ایلخانی، دوره سلجوقی، لایه مربوط به دوران ساسانی نیز به همراه یافته‌های فرهنگی از جمله سفال و قطعات شیشه شناسایی گردید. یافته‌های فرهنگی متعلق به این لایه (دوره ساسانی) قابل مقایسه با نمونه‌های مشابه در محوطه‌های کاوش شده متعلق به دوره ساسانی در غرب ایران است.^۲

ضرورت‌های پژوهش: باتوجه به اهمیت مطالعات باستان‌شناختی در روشن کردن توالی فرهنگی محوطه‌ها و بافت‌های کهن، انتشار اطلاعات به‌دست‌آمده از مطالعات باستان‌شناختی در درک بهتر رویدادهای تاریخی - فرهنگی مناطق مختلف راه‌گشا است. اطلاعات به‌دست‌آمده از کاوش ضلع شرقی مسجد

جامع ارومیه و دستیابی به مستندات از دوره ساسانی بیانگر این مهم است که بافت کهن ارومیه قدمتی بیشتر از آنچه که تا امروز بر اساس تحقیقات منتشر شده تصور می‌شد، دارد. ارائه این مستندات علاوه بر اینکه در خوانش و توزیع مکانی محوطه‌های ساسانی شمال غرب ایران مؤثر است، اهمیت مطالعات باستان‌شناسی شهری در بافت کهن ارومیه را دوچندان می‌کند.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر عبارت‌اند از اینکه یافته‌های به‌دست‌آمده از کاوش دو گمانه پیشرو در کارگاه‌های A و B ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه متعلق به چه دوره‌ای است؟ و این یافته‌ها با نمونه‌های کدام محوطه‌ها قابل مقایسه هستند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر به‌صورت تاریخی، توصیفی - تحلیلی است. در این پژوهش در ابتدا یافته‌ها به صورت میدانی مورد مستندسازی، عکاسی و طراحی فنی قرار گرفته و سپس از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، یافته‌های به دست آمده با دیگر محوطه‌های شاخص و هم‌جوار دوره ساسانی مقایسه شده‌اند.

ارومیه در منابع تاریخی

ارومیه به شکل‌های مختلف اُرمیه، اورمیه، ارومیه و اصل آن اورمیه بوده که از دو جز اور و میه تشکیل شده، اور در زبان‌های باستانی سریانی به معنای شهر و میه یا میا به معنای آب است این شهر را به سبب وفور آب چنین نام‌گذاری کرده‌اند (نهچیری، ۱۳۷۰: ۳۸، ۳۶). ارومیه به عنوان یکی از مراکز جمعیتی در شمال غرب ایران همواره

دارند. سرپرست این کاوش، با زیر سؤال بردن نتایج کاوش نگارندگان در سال ۱۳۹۹، مدعی وجود لایه‌های فرهنگی قرون میانه و متأخر اسلامی و همچنین عدم وجود لایه‌های فرهنگی مرتبط با دوره‌های قبل (ساسانی) شده است (ایسنا، ۱۴۰۲). اما اینک با توجه به وجود یافته‌های باستان‌شناختی قابل مقایسه با دوره ساسانی در کاوش‌های ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه و همچنین سایر مستندات قابل اتکا، عدم آگاهی شخص مزبور از لایه‌های فرهنگی این محوطه تاریخی به اثبات می‌رسد.

^۱ کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه با مجوز رسمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و با شماره مجوز ۹۹۱۰۹۷۴ در شهریور سال ۱۳۹۹ به سرپرستی حامید نورسی انجام گرفته است.

^۲ در تابستان سال ۱۴۰۲ کاوشی در جنوب شرقی مسجد جامع ارومیه بدون کسب اجازه از سرپرست فصل قبل و همچنین با رفتاری به دور از اخلاق حرفه‌ای انجام گرفته است - در حالی که نگارندگان هنوز پرسش‌های بسیاری در مورد بافت تاریخی اطراف مسجد جامعه ارومیه

بناشده در صحرای ارومیه است، دوازده در دارد و شهری بس کهن است، جمعاً هشت مسجد دارد و مساجد سلاطین قدیم در آن بسیار است" (اولیا چلبی، ۱۳۹۸: ۱۰۲-۱۰۱). کرزن در کتاب ایران و قضیه ایران می‌گوید: "ارومیه (رضائیه) در سمت دیگر با غرب دریاچه در دوازده میلی ساحل شهر ارومیه واقع است، این نام را مسیحی‌ها به‌اختصار ارومی یا اورمی می‌خوانند و در آن جلگه ایست که از جهت حاصلخیزی نیک مشهور است. در تاریخ قدیم ارومیه را زادگاه افسانه‌ای یکی از پدیده‌های افسانه‌ای‌تر به نام زرش و مدفن سه تن مغ محسوب داشتند" (کرزن، ۱۳۴۹: ۶۸۲). جکسون بعد از دیدن ارومیه نوشته است "ارومیه بارویی به شعاع پنج کیلومتر و دارای ۷ دروازه و خندق است" (جکسون، ۱۳۶۹: ۱۰۹). اسماعیل دیباج در کتاب آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان هم درباره شهر رضائیه (ارومیه) گفته شهری است قدیمی زیبا و خوش آب‌وهوا و درباره مسجد ارومیه توضیح مختصری آورده است که بعضی از مورخین گفتند که قبلاً کلیسا بوده است" (دیباج، ۱۳۴۶: ۷۴، ۸۲). در کتاب سرزمین زردشت (رضائیه) نوشته علی دهقان توضیحات کاملی از اوضاع طبیعی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی ارومیه آورده شده است و درباره مسجد جامع رضائیه گفته شده: "مهم‌ترین مسجد شهر است، هم از نظر قدمت (قرن ۷) و هم از نظر معماری و گچ‌بری محراب" (دهقان، ۱۳۴۸: ۲۲۴).

تاریخچه مسجد جامع ارومیه

با توجه به مطالعات انجام گرفته و همچنین نظرات متعددی که در مورد مسجد جامع ارومیه ارائه شده، تعدادی از محققان اتفاق نظر دارند که گنبدخانه مسجد جامع ارومیه، بنای اصلی و قدیمی‌تر بوده و حتی در دوران ساسانی، گنبدخانه این مسجد، کاربری آتشکده داشته است (حیدری، ۱۳۸۵: ۲؛ Pope and Ackerman, 1939: 1049) و محققان دیگری نیز عقیده دارند که گنبدخانه مسجد جامع ارومیه، سازه‌ای از دوران

موردتوجه جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌نویسان بسیاری بوده است. در نوشته ابولفدا ایوبی مربوط به قرن ۷ و ۸ هجری در تقویم البلدان این چنین است که "ارمیه شهر مشهور است به غربی سلماس، میان آنها شآنزده فرسخ است (ابولفدا، ۱۳۴۹: ۷۲-۷۳). حمدالله مستوفی در کتاب نزهه القلوب درباره ارمیه این چنین آورده است که از اقلیم چهارم است، "شهری بزرگ است برکناره بحیره چیچست افتاده است و مردمش اکثراً سنی‌اند" (مستوفی، ۱۳۶۲: ۸۳۶). ابن حوقل در صوره الارض درباره ارومیه چنین گفته است که "پس از مراغه شهر ارومیه بزرگ‌ترین شهرهاست و باصفا، دارای درخت و آب‌هایی که در شهر و روستاها و آبادی‌ها جاری است" (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۸۴-۸۵). مقدسی در کتاب احسن التقاسیم این چنین شرح داده است که "ارومیه زیبا است و دژی آباد دارد، جامعش در میان بزازان است و بارو و نه‌ری دارد" (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۶۰). احمد بن یحیی بلاذری در کتاب فتوح البلدان نوشته است "ارمیه شهری است کهن که به‌زعم مجوسان زرتشت بزرگ ایشان از آن شهر برخاست" (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۶۴). در کتاب حدودالعالم آورده‌اند "ارمنه (ارمیه) شهری بزرگ است و آبادان با نعمت بسیار" (بی‌نام، ۱۳۷۲: ۴۱۹). در کتاب آثارالبلاد نوشته عبدالرحمن در اقلیم رابع گفته شده است "شهریست باحضانت و رزانت به آذربایجان، ثمرات و خیرات به آنجا بسیار است" (عبدالرحمن، ۱۳۹۵: ۱۳). یاقوت حموی در معجم البلدان درباره ارومیه گفته است که "ارمیه نام شهری بزرگ و کهن‌سال در آذربایجان است و نزدیک سه یا چهارمیل از دریاچه دور است آن را شهر زرتشت پیامبر مجوس شمردند" (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۱۹۹). در سفرنامه اصطخری این چنین آمده است که "ارومیه شهری بزرگ است پر نعمت، با نرخ ارزان در کنار دریا و نزهت گاه بسیار دارد...". (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۵۵). اولیا چلبی قرن ۱۱ هجری قمری آورده است که ارومیه شهری آباد و پر باغ و بوستان

سلجوقی است (عباس‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۱؛ ویلیبر، ۱۳۴۶: ۱۲۳؛ زارعی، ۱۳۸۳: ۱۲۵). مهم‌ترین بخش‌های مسجد جامع ارومیه شامل محراب، گنبدخانه و کتیبه‌های موجود در آن است. محراب نفیس مسجد در دوره اباق‌خان ساخته شده و از نظر گچ‌بری و خطوط، یکی از زیباترین آثار هنری دوره مغول است و مانند محراب معروف الجایتو در مسجد جامع اصفهان که به سال ۷۱۰ ه.ق است، از شاهکارهای عالی صنعت دوره ایلخانی به شمار می‌رود. کتیبه محراب نفیس مسجد جامع ارومیه به تاریخ ۶۷۶ ه.ق است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۴۲). این کتیبه به خط رقاع است (عقابی، ۱۳۷۸: ۳۹). محراب توسط استاد عبدالمومن تبریزی گچ‌بری شده (مشکور، ۱۳۴۹: ۱۸) و از قدیمی‌ترین نمونه محراب‌های است که بعد از حمله مغول رواج یافته است که دارای طرح مفصل‌تر و پیچیده‌تر از نمونه محراب‌های دوره سلجوقی است (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۱۲۳). در ۱۱۸۴ ه.ق، هم‌زمان با دوره زندیه به دستور رضاقلی خان بیگلربیگی افشار و حاکم ارومیه تعمیراتی در این مسجد به عمل آمده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۳۹). بر سنگ نوشته‌ای بالای سردر مسجد تاریخ ۱۱۸۴ ثبت شده است (دهقان، ۱۳۴۸: ۲۰۸) و حجرات قدیمی اطراف صحن مسجد نیز همگی مربوط به دوره زنده هستند (حیدری، ۱۳۸۵: ۱). همچنین شبستان شرقی نیز متعلق به این دوره است. لازم به ذکر است که در این دوره دو ورودی شمالی و غربی برای مسجد ایجاد گردیده است و حجرات ضلع جنوب غربی با برداشتن دیوار شمالی چهلستون ایجاد شده‌اند (مشکور، ۱۳۴۹: ۳۶۱). بر اساس کتیبه‌های موجود در گنبدخانه مسجد جامع ارومیه، تعمیراتی از دوره قاجار در مسجد انجام گرفته که یکی از آنها مربوط به زمان فتحعلی‌شاه قاجار و دومی مربوط به سال ۱۳۰۳ ه.ق است (زارعی، ۱۳۸۳: ۱۲۵). در این دوره ورودی ضلع شمالی و شبستان شرقی مورد بازسازی قرار می‌گیرد. باغچه‌بندی تغییر کرده و حوض دوم نصب

می‌گردد (معروفی اقدم و دیگران، ۱۳۹۴: ۴). در دوره معاصر درهای حجره‌های ضلع جنوبی را برداشته و چهار حجره جلوی گنبدخانه را تخریب کرده‌اند (حبیب، ۱۳۶۳: ۴۲). درهای ورودی تمام حجره‌ها ارسی و مزین به شیشه‌های رنگین بوده که در تعمیر بنا با در و پنجره‌های جدید جایگزین شده است. ساختمان جبهه شرقی تخریب و تالار بزرگی با سقف شیروانی به جای آن احداث شد که بعدها این ساختمان نیز مورد تخریب قرار گرفت. خاک‌برداری صحن برای ساخت حوزه علمیه و بالا آوردن سطح کف صحن نیز از اقدامات سالیان اخیر است (معروفی اقدم و دیگران، ۱۳۹۴: ۴). هم‌اکنون مسجد جامع ارومیه به یک کارگاه ساختمانی بزرگ با مجموعه‌ای از مداخلات غیرکارشناسی بدل شده است که خاک‌برداری تا عمق چندین متر در صحن مسجد برای ساخت حوزه علمیه، تخریب بخش‌هایی از حجره‌ها و فضاهای شمالی برای دیوارکشی حوزه علمیه، تخریب حجره‌ها و گودبرداری در راستای مرمت و ساماندهی این بخش از جمله این مداخلات به شمار می‌روند.

پیشینه مطالعات مسجد جامع ارومیه

مهم‌ترین مطالعات صورت‌گرفته بر روی بافت تاریخی شهر ارومیه و مسجد جامع ارومیه در طی چند سال اخیر به شرح زیر است: پایان‌نامه کارشناسی ارشد بافت مرکزی ارومیه نمونه موردی: محله بازار ارومیه (ابراهیم‌زاده، ۱۳۷۶)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد طرح ساماندهی اطراف بازار و مسجد جامع ارومیه (ارتدی، ۱۳۷۷)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد بازیافت فضاهای درون‌شهری، نمونه موردی بافت مرکزی ارومیه. (احمدی، ۱۳۸۰)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد طرح مرمت و ساماندهی مجموعه بازار و خیابان امام خمینی ارومیه (عباس‌زاده، ۱۳۸۴)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی میدان در بافت قدیم ارومیه (مرادی، ۱۳۸۶)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد بهسازی و نوسازی بخشی از بافت قدیم و فرسوده ارومیه (هوشمندفر، ۱۳۸۶)،

با ادوار متأخر اسلامی است (حاجی محمدی و نورسی، ۱۳۹۷: ۲۸۷-۲۸۸). مبنای پژوهش حاضر بر اساس کاوش فصل سوم مسجد جامع ارومیه قرار دارد که از جمله مهم‌ترین اهداف آن شناسایی بقایای معماری و همچنین شناخت وضعیت لایه‌نگاری نهشته‌های باستانی در محدوده مسجد جامع ارومیه بوده است.

فصل سوم کاوش باستان‌شناختی مسجد جامع ارومیه

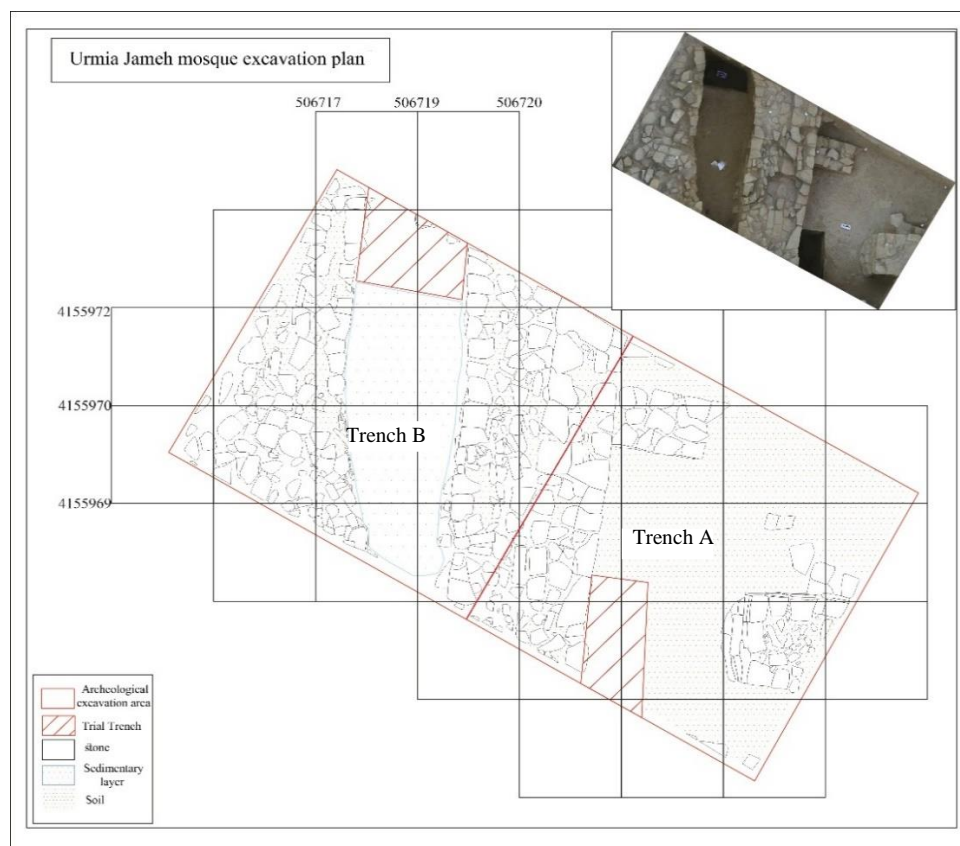
کاوش در فضای ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه در ابتدا با توجه به تخریب‌های صورت گرفته و همچنین شواهد معماری در محل گودبرداری، باهدف شناسایی بقایای معماری و شناخت نهشته‌های فرهنگی، در قالب دو کارگاه کاوش در ابعاد ۵×۵ متر در محل ضلع شرقی گنبدخانه مسجد آغاز شد. هدف از تفکیک کارگاه‌های کاوش درک و خوانش دقیق‌تر از وضعیت نهشته‌های فرهنگی و ساختارهای معماری بوده است. کارگاه‌های کاوش با دو حرف A و B نام‌گذاری شدند. عمده یافته‌های فرهنگی به دست آمده در این کاوش، شامل ساختارهای معماری، نهشته‌ها و مواد فرهنگی مرتبط با قرون میانه اسلامی (سلجوقی و ایلخانی) است. با توجه به اهداف از پیش تعیین شده برای کاوش در ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه که شامل شناسایی و درک وضعیت ساختارهای معماری مرتبط با فضای اصلی مسجد بود، کاوش در لایه‌های دوره ساسانی در قالب دو گمانه پیشرو در کارگاه‌های کاوش A و B انجام گرفت (شکل‌های ۱ و ۲).

پایان‌نامه کارشناسی ارشد مجتمع فنی در بافت تاریخی ارومیه باتکیه بر نگارخانه (فرشید عباس‌پناه، ۱۳۸۶)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد بازآفرینی بافت کهن شهری نمونه موردی محله خیام ارومیه (کامجو، ۱۳۸۷)، پایان‌نامه کارشناسی طراحی مرکز تجاری در بافت قدیم ارومیه (کریم‌پور، ۱۳۸۸)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد بررسی روند شکل‌یابی و توسعه بافت تاریخی ارومیه (فرهمند، ۱۳۹۲)، پروژه آسیب‌شناسی مسجد جامع ارومیه (الله‌وردی‌زاده، ۱۳۸۷)، بررسی لایه‌های دیوارنگاره محراب مسجد جامع ارومیه (شمسی زاده ملکی، ۱۳۹۱)، مطالعه و بررسی سازمان فضایی و روند رشد و توسعه بافت تاریخی شهر ارومیه (عباس‌زاده، ۱۳۹۱)، معرفی متون کتیبه‌های خواننده نشده مسجد جامع ارومیه (قلی‌زاد، ۱۳۹۱).

تا کنون سه فصل کاوش باستان‌شناختی در مسجد جامع ارومیه صورت گرفته است که نتایج ارائه شده از فصل اول کاوش‌های باستان‌شناختی در زیر گنبدخانه مسجد جامع ارومیه نماینگر شواهدی از یک سازه قطور در زیر گنبدخانه (احتمالاً پایه ستون) است که در راستای ستون‌های شبستان ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه قرار دارد که این ساختار نشانگر وجود سازمان فضایی و ساختاری متفاوت نسبت به وضعیت کنونی مسجد است (حاجی محمدی، ۱۳۹۶: ۱۰۰-۱۰۳). نتایج کاوش فصل دوم مسجد جامع ارومیه نشانگر یک مجموعه حجره در ضلع شرقی مسجد جامع است که عمدتاً مرتبط

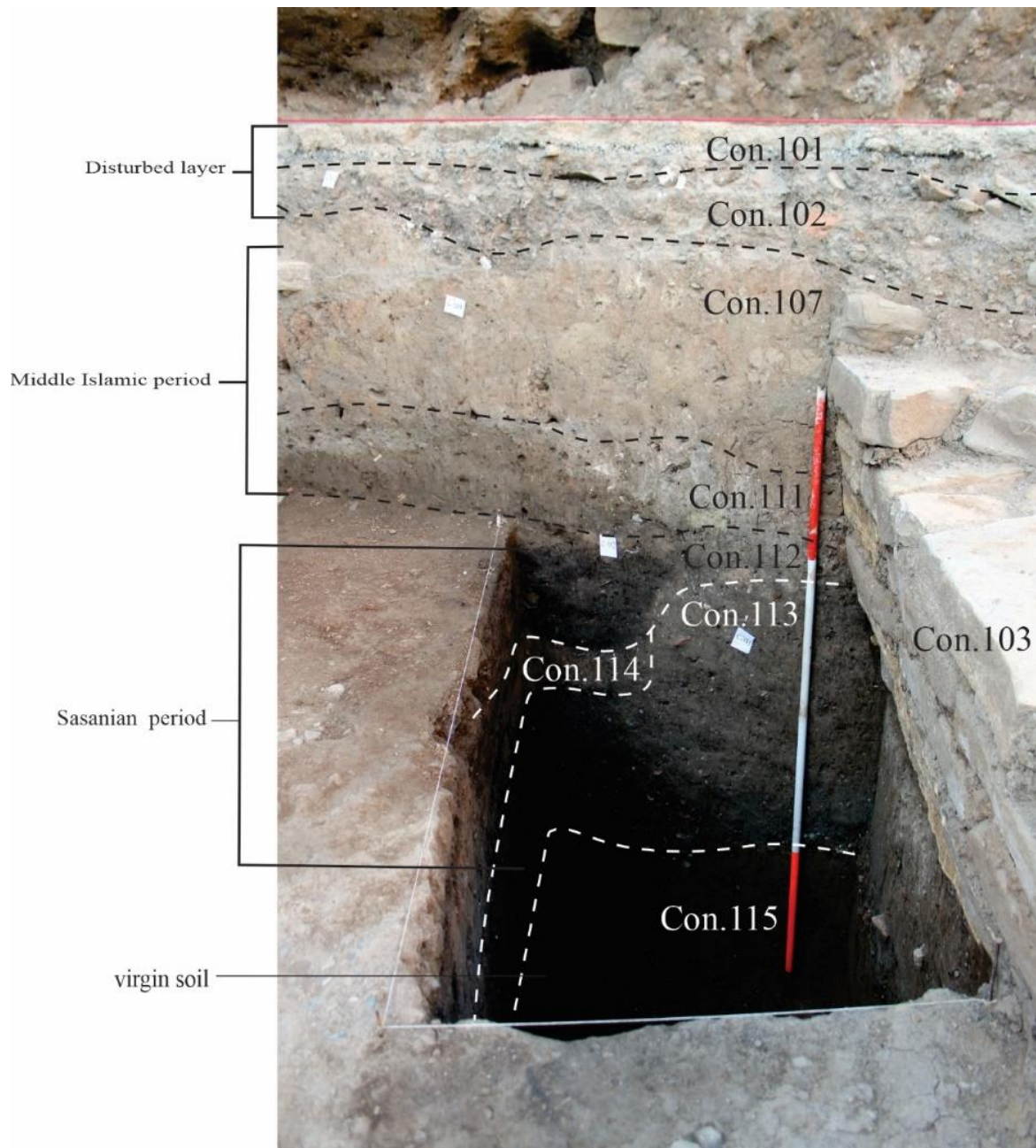
شکل ۱: محل قرارگیری کارگاه‌های کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه (نگارندگان: ۱۳۹۹).

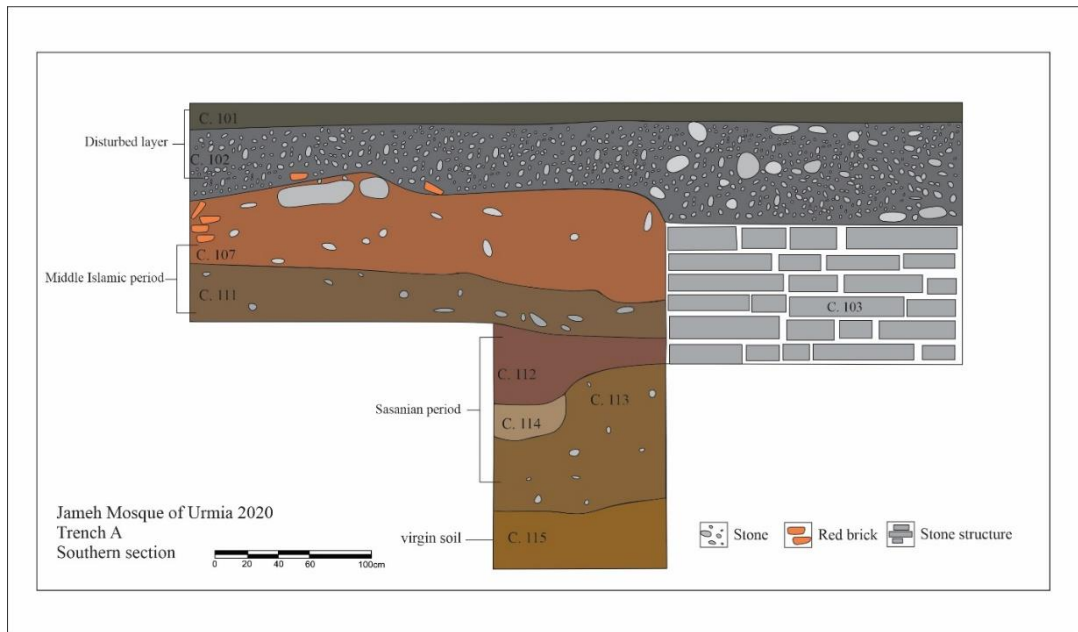
شکل ۲: طرح پلان کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه (نگارندگان: ۱۳۹۹).

آمد که این گاه‌نگاری به صورت نسبی و بر اساس مقایسه مواد فرهنگی به دست آمده همانند سفال و شیشه انجام گرفته است. در نهایت بستر طبیعی و فاقد مواد فرهنگی در متوسط عمق ۲۷۰ سانتی متری به نسبت نقطه ثابت اندازه‌گیری مورد مستندنگاری قرار گرفت (شکل‌های ۳ و ۴).

در کارگاه A پس از رسیدن به آخرین رج شواهد معماری مرتبط با دوران قرون میانه اسلامی، در عمق ۱۳۵- سانتی متر به نسبت نقطه ثابت اندازه‌گیری، یک گمانه پیشرو در ضلع جنوبی کارگاه کاوش به منظور شناخت لایه‌های زیرین ایجاد گشت و با ادامه فرایند کاوش در گمانه پیشرو مجموعاً ۳ کانتکست مجزا با ضخامت ۱۳۵ سانتی متر مرتبط با دوره ساسانی به دست

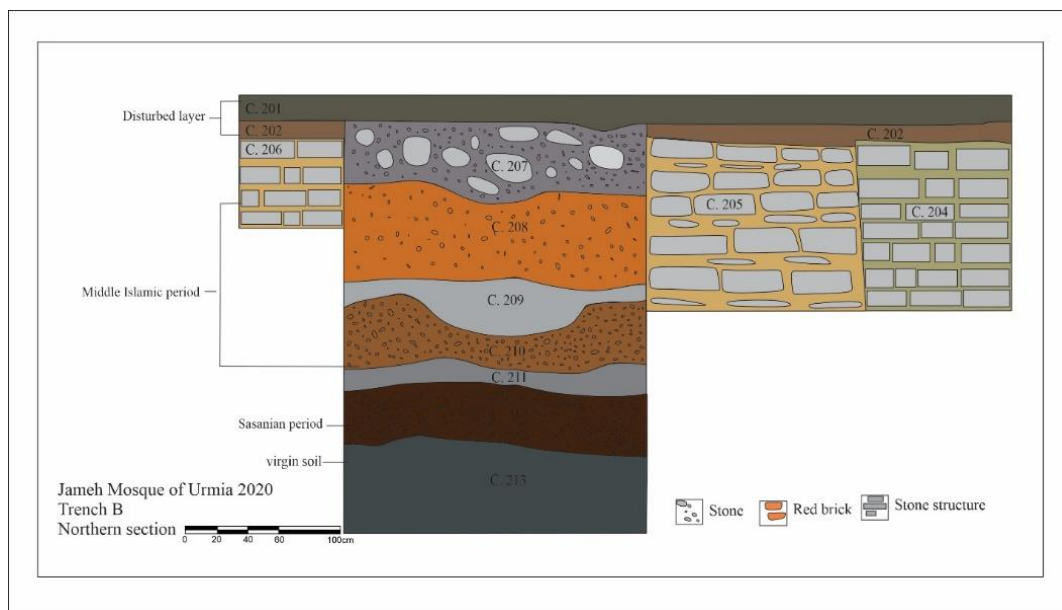
شکل ۳: دیوار ضلع جنوبی گمانه پیشرو کارگاه کاوش A و وضعیت قرارگیری لایه‌های فرهنگی (نگارندگان: ۱۳۹۹)

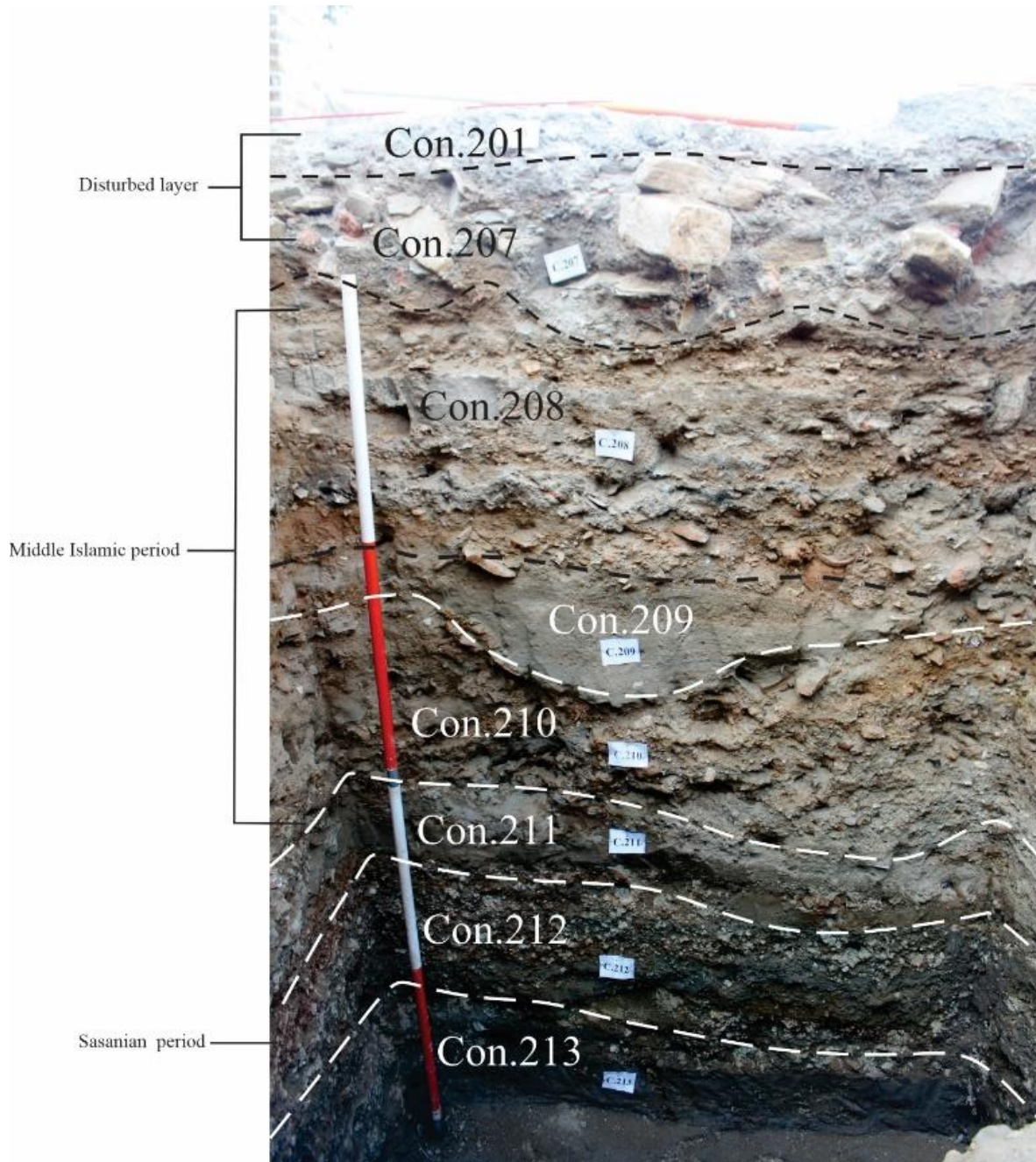
شکل ۴: طرح دیوار ضلع جنوبی کارگاه کاوش A و وضعیت قرارگیری لایه‌های فرهنگی (نگارندگان: ۱۳۹۹).

کف آبراهه ایجاد شد و پس از یک لایه آبرفتی عاری از مواد فرهنگی، یک لایه رسوبی به همراه مواد فرهنگی مرتبط با دوره ساسانی به دست آمد. متوسط ضخامت این لایه در حدود ۶۳ سانتی‌متر و در قالب یک کانتکست مورد شناسایی و مستندنگاری قرار گرفت (شکل‌های ۵ و ۶).

در ترانشه B نیز همانند ترانشه A شواهدی از ساختارهای معماری مرتبط با قرون میانه اسلامی به دست آمد که از جمله مهم‌ترین این ساختار یک فضای آبراهه بود. پس از آخرین رج شواهد معماری، به منظور شناخت وضعیت رسوب‌گذاری لایه‌های آبرفتی، یک گمانه در

شکل ۵: طرح دیوار ضلع شمالی کارگاه کاوش B و وضعیت قرارگیری لایه‌های رسوبی (نگارندگان: ۱۳۹۹).

شکل ۶: دیوار ضلع شمالی گمانه پیشرو کارگاه کاوش B و وضعیت قرارگیری لایه‌های رسوبی (نگارندگان: ۱۳۹۹).

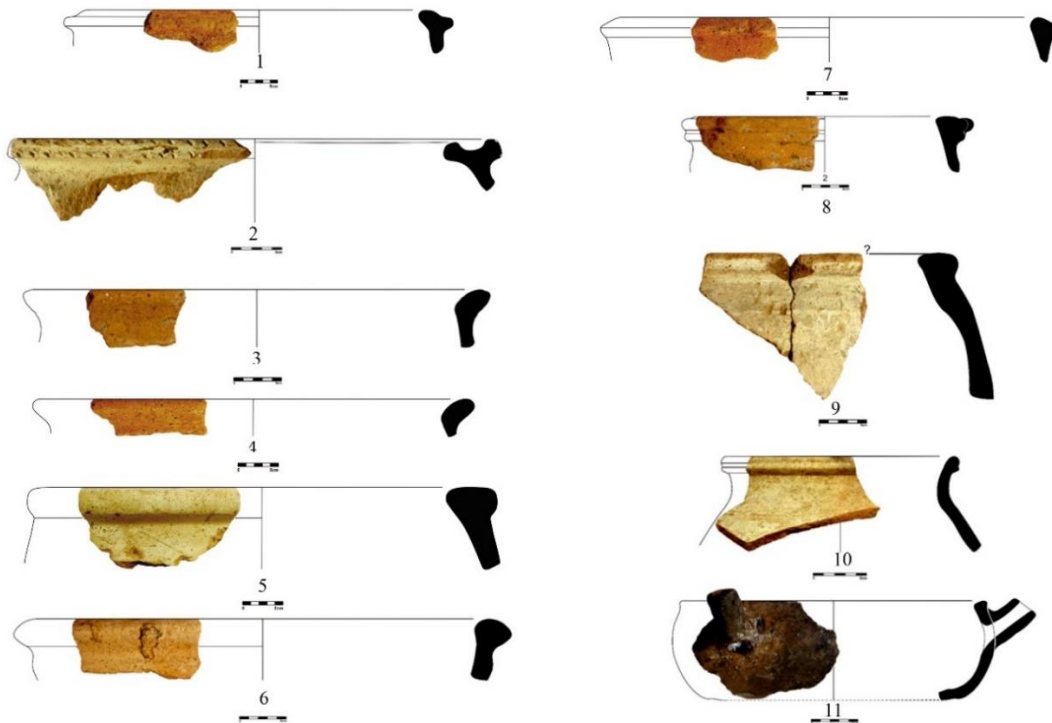
یافته‌های فرهنگی

در جریان کاوش صورت‌گرفته در دو کارگاه‌های A و B به دلیل محدودیت در بودجه و زمان کاوش به منظور شناخت توالی و نهشته‌های قدیمی‌تر دو گمانه پیشرو ایجاد گردید که حاوی قطعات سفال و شیشه بود.

سفال

طی کاوش صورت‌گرفته فصل اول در مسجد جامع ارومیه تعدادی قطعات سفال در بافت و لایه فرهنگی متعلق به دوره ساسانی بدست آمد که سفال‌های شاخص جهت مطالعه بیشتر طراحی گردید (شکل ۷). سفال‌های بدست آمده از نوع سفال‌های معمولی هستند و دارای طیف رنگ‌های

نخودی و قهوه‌ای است. سفال‌ها با چرخ ساخته شده‌اند و شاموت بکار رفته در آنها نیز از نوع کانی است. حرارت برای پخت سفال‌ها کافی بوده و بافت سخت و محکمی دارند. از نظر فرم سفال‌های بدست آمده شامل کوزه‌ها و تغار است. شاخص‌ترین شکل سفالی به‌دست‌آمده شامل کوزه‌های با لبه ناودانی (دولبه) هستند که نمونه‌های مشابه آن از محوطه‌های کاوش شده متعلق به دوران ساسانی از جمله قلعه یزدگرد، شیان و اولتان قالاسی گزارش شده است (رضوانی، ۱۳۸۴: Cxxxv.No. 138; Keall and keall, 1981: fig. 10: 10, 13; Alizade 2011, TI.154.24). علاوه بر این قطعاتی نیز مشابه نمونه‌های گزارش شده از قلعه سیرم شاه، شیان و روئه وجود دارد (جدول ۱).

شکل ۷: سفال‌های ساسانی به دست آمده از کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه (نگارندگان: ۱۳۹۹).

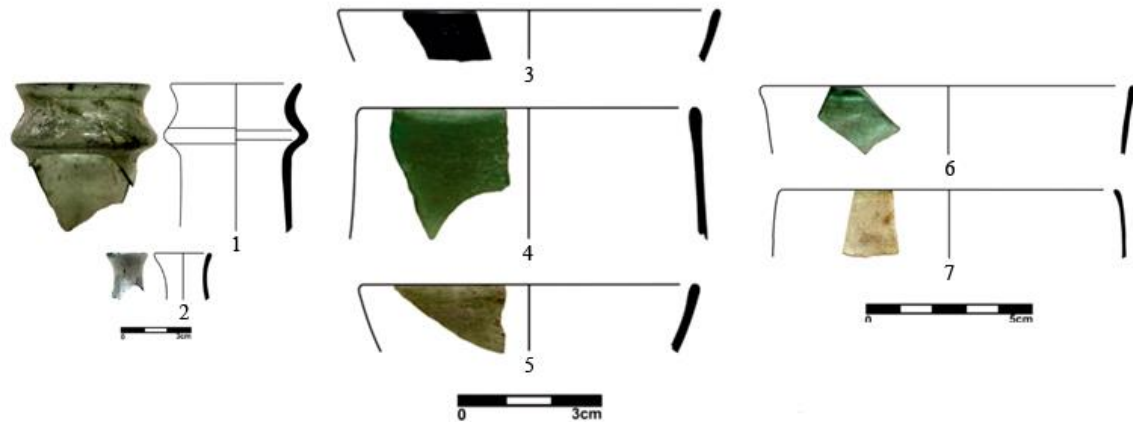
جدول ۱: مشخصات سفال‌ها و نمونه‌های قابل مقایسه.

شماره سفال	کارگاه کاوش و شماره کانتکست	مشخصات: ۱. شکل ظرف ۲. نوع ساخت ۳. پخت ۴. رنگ خمیره ۵. شاموت ۶. کیفیت ساخت ۷. تزئینات ۸. پوشش و پرداخت	نمونه‌های قابل مقایسه
۱	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قرمز ۵. کانی ۶. متوسط	Keall and Keall 1981: fig. 10:13
۲	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۲	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قهوه‌ای ۵. کانی ۶. متوسط ۷. کنده ۸. گلی رقیق	Keall and Keall 1981: fig. 10:10
۳	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۴	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قرمز ۵. کانی ۶. متوسط	رضوانی، ۱۳۸۴: Cxxxv. No. 288
۴	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قرمز ۵. کانی ۶. متوسط	رضوانی، ۱۳۸۴: Cxxxv. No. 288
۵	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. تگار ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. نخودی ۵. کانی ۶. متوسط	
۶	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۳	۱. تگار ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قهوه‌ای روشن ۵. کانی ۶. متوسط ۸. گلی رقیق	محمدی فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: تصویر ۸: S.S. 189
۷	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۳	۱. کوزه؟ ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قرمز ۵. کانی ۶. متوسط	
۸	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۳	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قرمز ۵. کانی ۶. متوسط ۸. گلی رقیق	
۹	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۴	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. نخودی ۵. کانی ۶. متوسط	
۱۰	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۲	۱. کوزه ۲. چرخ ساز ۳. کافی ۴. قهوه‌ای ۵. کانی ۶. متوسط ۸. گلی رقیق	رضوانی، ۱۳۸۴: CXXVI. No. 140
۱۱	کارگاه کاوش A کانتکست ۱۱۳	۱. ظرف لوله‌دار ۲. دست ساز؟ ۳. ناکافی ۴. قهوه‌ای تیره ۵. کانی ۶. متوسط	

شیشه

علاوه بر قطعات سفال در طی کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه، تعداد ۷ قطعه شیشه نیز از کانتکست‌های مرتبط با دوره ساسانی به دست آمده است (شکل ۸). بیشترین نمونه قطعات شیشه‌ای متعلق به لبه ظروف شیشه‌ای از جمله کاسه‌های و بطری‌ها هستند. کاسه‌های شیشه‌ای دارای رنگ سبز و شیری با دهانه باز و لبه گرد شده به سمت داخل و بیرون است. نمونه مشابه این کاسه‌ها از

محوطه‌های ساسانی مانند: روئه در سیمره (نیاکان ۱۳۹۸: طرح ۲) تل ملیان (رضایی فریمانی و موسوی کوهپر، ۱۳۹۶: جدول شماره ۲) و محوطه وه اردشیر گزارش شده است (Simpson, 2014: fig. 20.9:5). یکی دیگر از اشکال ظروف شیشه‌ای شامل ظروف گردن دار است که احتمالاً بطری‌های شیشه‌ای هستند. نمونه مشابه این نوع ظروف نیز از محوطه‌های دوره ساسانی به دست آمده است (Langdon and Harden, 1933: fig. 5: 33; Simpson, 2014: fig. 20.11: 9) (جدول ۲).

شکل ۸: شیشه‌های ساسانی به دست آمده از کاوش ضلع شرقی مسجد جامع ارومیه (نگارندگان: ۱۳۹۹).

جدول ۱: مشخصات شیشه‌ها و نمونه‌های قابل مقایسه.

شماره شیشه	کارگاه کاوش و شماره کانتکست	مشخصات: ۱. رنگ ۲. فرم ظرف	نمونه‌های قابل مقایسه
۱	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. بطری	Simpson, 2014: fig. 20.11:9
۲	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. بطری	Langdon and Harden, 1933: fig. 5:33
۳	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. آبی تیره ۲. کاسه	رضایی فریمانی و موسوی کوهپر، ۱۳۹۶: جدول شماره ۱۴:۲؛ نیاکان ۱۳۹۸: طرح ۱:۲
۴	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. کاسه	Simpson, 2014: fig. 20.9:4
۵	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. کاسه	رضایی فریمانی و موسوی کوهپر، ۱۳۹۶: جدول شماره ۱۷:۲
۶	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. کاسه	رضایی فریمانی و موسوی کوهپر، ۱۳۹۶: جدول شماره ۶:۲
۷	کارگاه کاوش B کانتکست ۲۱۲	۱. سبز ۲. شیری	Simpson, 2014: fig. 20.9:5

نتیجه‌گیری

مسجد جامع ارومیه از جمله بناهای مهم و برج‌ها مربوط به دوران اسلامی، در شمال غرب ایران واقع شده است. در سال ۱۳۹۹ به منظور خواناسازی شواهد معماری، شناسایی لایه‌ها و مستندنگاری علمی، کاوش باستان‌شناسی در بخش شرقی این مسجد آغاز گردید. به دلیل محدودیت‌های مالی و زمانی، پس از کاوش لایه‌های مرتبط با دوران میانه اسلامی، به منظور شناسایی لایه‌های زیرین، دو گمانه پیشرو در دو کارگاه کاوش اصلی که دارای هم‌زمانی فرهنگی بودند، آغاز گردید. در هر دو کارگاه کاوش (A, B) یافته‌های سفالی و شیشه‌ای به دست آمد که با نمونه‌های یافت‌شده از دیگر محوطه‌های ساسانی غرب ایران هم‌پوشانی فرهنگی دارد. در کارگاه کاوش A لایه مرتبط به دوره ساسانی ۱۳۵ سانتی‌متر ضخامت دارد و یافته‌های فرهنگی از یک بستر کاملاً برجا به دست آمده است. در کارگاه کاوش B نیز شواهدی مرتبط با دوره ساسانی در بافت رسوبی به دست آمد که از نظر عمق و سطح، با لایه برجا مرتبط با دوره ساسانی در کارگاه کاوش A در یک راستا است. با توجه وسعت کاوش در این گمانه‌ها، یافته‌ها و مواد فرهنگی در تعداد فراوان به دست نیامد، اما وجود همین آثار اندک این فرضیه را که در لایه‌های پایین‌تر مسجد جامع ارومیه، یافته‌های قدیمی‌تر از آنچه تا قبل از این کاوش ارائه شده است را تقویت می‌کند. به منظور درک بهتر از لایه‌های زیرین و در راستای کانتکست‌های متعلق به دوره ساسانی در مسجد جامع ارومیه لازم است که کاوش در ابعاد گسترده‌تری صورت گیرد و با نمونه برداری از یافته‌های فرهنگی برای آزمایش‌های سال‌یابی، پایه و اساس این فرضیه را مستحکم‌تر کرد.

منابع

ابن حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامه ایران در صوره الارض*. ترجمه جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: مؤسسه امیرکبیر.

ابوالفداء، اسماعیل بن علی (۱۳۴۹). *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالک و ممالک*. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

الله‌وردی‌زاه، نیک‌نام (۱۳۸۷). *گزارش آسیب‌شناسی مسجد جامع ارومیه*. اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع - دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی (منتشر نشده).

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*. ترجمه محمد توکل. نشر نقره، چاپ اول.

بی‌نا (۱۳۶۲). *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. مصحح منوچهر ستوده. چاپ اول، انتشارات طهوری.

جکسن، ابراهم و جکسن، ویلیامز (۱۳۶۹). *سفرنامه جکسن*. مترجم منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات خوارزمی.

چلبی، اولیا (۱۳۹۸). *سفرنامه اولیا چلبی*. ترجمه داود بهلولی. چاپ اول، انتشارات علمی و فرهنگی.

حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). *گنج‌نامه مساجد جامع*. جلد ۶، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

حاجی محمدی، کیومرث (۱۳۹۶). *گمانه‌زنی به منظور خوانش لایه‌های کف گنبدخانه مسجد جامع ارومیه، گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات ۱۳۹۵)* به کوشش روح اله شیرازی، تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری. ۱۰۰-۱۰۳.

حاجی محمدی، کیومرث و نورسی، حامید (۱۳۹۷). *کاوش فضای شرقی محوطه مسجد جامع ارومیه (حسینیّه*

برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه، چاپ اول، به کوشش دکتر علی مصیب زاده و دکتر جواد شریف نژاد، انتشارات اندیشه سهیل، ۴۵۱-۴۶۰.

طباطبایی، هادی، بوستان، حمید و ترابی، آیدا (۱۳۹۱). بررسی معماری مسجد مناره ارومیه و کاربردهای خاص پلان آن برای تعیین اوقات شرعی، مجموعه مقالات برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه، چاپ اول، به کوشش دکتر علی مصیب زاده و دکتر جواد شریف نژاد، انتشارات اندیشه سهیل، ص ۵۲۱-۵۳۲

عباس پناه، فرشید، (۱۳۸۶). مجتمع فنی در بافت تاریخی ارومیه باتکیه بر نگارخانه، پایان‌نامه کارشناسی رشته معماری، دانشگاه ارومیه.

عباس‌زاده، مظفر (۱۳۸۴). طرح مرمت و ساماندهی مجموعه بازار و خیابان امام خمینی ارومیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه تهران.

عباس‌زاده، مظفر (۱۳۹۱). مطالعه و بررسی سازمان فضایی و روند رشد و توسعه بافت تاریخی شهر ارومیه، مجموعه مقالات برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه، چاپ اول، به کوشش دکتر علی مصیب زاده و دکتر جواد شریف نژاد، انتشارات اندیشه سهیل، ۵۵۹-۵۷۰.

عباس‌زاده، مظفر، طریقی، سرور و علیزادگان، آرام (۱۳۹۷). نظام سازه‌ای گنبدخانه مسجد جامع ارومیه. ص ۱۱۹-۱۳۶، (۴).

عقابی، محمد مهدی (۱۳۸۳). دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، تهران: انتشارات سوره.

سابق). گزارش‌های هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۷)، جلد اول، به کوشش روح اله شیرازی، تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری. ۲۸۷-۲۹۱.

حبیب، فرح (۱۳۶۳). مسجد جامع ارومیه - پروژه درس آشنایی با هنر معماری اسلامی ۱. به راهنمایی کامبیز حاجی قاسمی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی مرکز اسناد - و تحقیقات.

حموی، یاقوت (۱۳۸۳). معجم البلدان، مترجم علینقی منزوی، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.

حیدری، ابراهیم (۱۳۸۵). طرح مرمت مسجد جامع ارومیه، بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی.

دهقان، علی (۱۳۴۸). سرزمین زرتشت، تهران: انتشارات ابن‌سینا.

دیباچ، اسماعیل (۱۳۴۶). آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران رضایی فریمانی، زهرا، موسوی کوهپر، سید مهدی (۱۳۹۶). بررسی صنعت شیشه‌گری در تل ملیان استان فارس بر اساس آنالیز PIXE. پژوهش باستان‌سنجی، ۳ (۱)، صص ۴۷-۶۳.

رضوانی، حسن (۱۳۸۴). گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه باستانی سد شیان کرمانشاه، پژوهشگاه سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).

زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۸۳). باستان‌شناسی ایران در دوره اسلامی، چاپ اول، همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا. شمسی زاده ملکی، روح‌الله (۱۳۹۱). بررسی لایه‌های دیوارنگاره محراب مسجد جامع ارومیه، مجموعه مقالات

مشکور، محمدجواد (۱۳۴۹). *نظری به تاریخ آذربایجان*. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

معروفی اقدم، اسماعیل، مسعودی، ذبیح اله، محمودی نسب، علی اصغر، و سیروسی، جواد (۱۳۹۴). *مسجد جامع ارومیه، معماری، تزیینات و تحولات*. همایش ملی باستان‌شناسی ایران.

مقدسی، ابو عبدالله بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: انتشارات مؤلفان و مترجمان.

نهیچیری، عبدالحسین (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی شهرها*. چاپ سوم، انتشارات مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان.

نیاکان، لیلی (۱۳۹۸). *بنای ساسانی رونه بر کرانه‌های سیمره*. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۰)، ۱۲۹-۱۴۸.

هوشمندفر، سپیده، (۱۳۸۶). *بهبازی و نوسازی بخشی از بافت قدیم و فرسوده ارومیه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی، دانشگاه تهران.

ویلبر، دونالد (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران: انتشارات ترجمه و نشر کتاب.

Alizadeh, Karim, (2011). *Ultan Qalasi: A Fortified Site in the Sasanian Borderlands (Mughan Steppe, Iranian Azerbaijan)*, *Iran*, 49:1, 55-77

Keall, E. J. & M. J. Keall, (1981), "The Qal'eh-i Yazdigird Pottery. A Statistical

Langdon, S., & Harden, D. B. (1934). *Excavations at Kish and Barghuthiat 1933*. *Iraq*, 1(2), 113-136.

Pope, A. U., & Ackerman, P. (1938). *A survey of Persian art: from prehistoric times to the present*. (No Title).

فرهمند، حسین (۱۳۹۲). *روند شکل‌یابی و توسعه شهر ارومیه با اتکا به شواهد باستان‌شناسانه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی به راهنمایی حسن کریمیان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.

قلی‌زاد، محمدرضا (۱۳۹۱). *معرفی متون کتیبه‌های خواننده نشده مسجد جامع ارومیه، مجموعه مقالات برگزیده همایش هم‌اندیشی شهر ایرانی، شهر تاریخی، فرهنگی و مذهبی ارومیه*، چاپ اول، به کوشش دکتر علی مصیب زاده و دکتر جواد شریف نژاد، انتشارات اندیشه سهیل، ۶۴۶-۶۴۰.

کامجو، الگار (۱۳۸۷). *بازآفرینی بافت کهن شهری نمونه موردی محله خیام ارومیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی، تهران: دانشگاه تهران.

کاویانپور، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ ارومیه*. چاپ اول، انتشارات آذر کهن.

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۸). *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. جلد اول، چاپ ششم، انتشارات علمی فرهنگی.

کریم‌پور، جعفر (۱۳۸۸). *طراحی مرکز تجاری در بافت قدیم ارومیه*، پایان‌نامه کارشناسی رشته معماری، دانشگاه ارومیه.

محمدی فر، یعقوب، طهماسبی، الناز (۱۳۹۳). *طبقه‌بندی سفال ساسانی دره سیمره، مطالعه موردی: قلعه سیرم شاه*. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴ (۷)، ۱۳۳-۱۵۲.

مرادی، آرش (۱۳۸۶). *طراحی میدان در بافت قدیم ارومیه*. پایان‌نامه کارشناسی رشته معماری ارومیه دانشگاه ارومیه.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزه القلوب*. به کوشش گای لسترنج، چاپ اول، انتشارات اساطیر.

تارنما:

<https://www.isna.ir/news/1402042818101/%DA%A9%D8%B4%D9%81-%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9-%D8%A7%D8%B1%D9%88%D9%85%DB%8C%D9%87>

Simpson, S. J. (2014). *Sasanian glass: an overview*. In Keller, D., Price, J., & Jackson, C. (eds.), *Neighbours and Successors of Rome: Traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later first millennium AD, 200-232*, Oxford: Oxbow, Association for the History of Glass.